

de eerste officiële scholen bij de technische wapens waren opgericht kon het moeilijk anders óf na verloop van tijd werden soortgelijke onderwijsvoorzieningen bij de traditionele wapens nodig geacht. Anders zouden de verschillende onderdelen uit de pas blijven lopen (356-357, 363).

Die twee verklaringen zijn niet vanzelfsprekend met elkaar te rijmen. Als de oprichting van de militaire scholen in 1789 primair een uitvloeisel was van het 'proces dat tot de vorming van de eenheidsstaat heeft geleid', hoe kan dan tegelijk het ontbreken van die onderwijsvoorzieningen vóór dat jaar worden toegeschreven aan gebrek aan medewerking door de Raad van State? Was de raad soms een dwarsligger op de weg naar de eenheidsstaat? Dat kan zijn, maar dan moet wel uitgelegd worden waarom dit unieorgaan zich zo a-typisch gedroeg.

Janssen had deze moeilijkheid kunnen oplossen door consequenter het voorbeeld van Teitler, Fischer en Lundgreen te volgen. Het kenmerkende van hun benadering is immers dat ze *verschillende* categorieën overheidspersoneel met elkaar vergeleken. Janssen heeft dat niet gedaan. Doordat hij de gang van zaken bij het leger niet confronteert met die in enige andere tak van overheidsdienst lijkt het wel alsof de landmacht steeds het spits afbeet. Hij gaat zelfs zo ver te beweren dat de militaire opleidingsinstituten die tussen 1789 en 1818 tot stand kwamen 'de eerste instellingen (waren) die gericht onderwijs verzorgden voor personeel in overheidsdienst' (363). Niets is minder waar. Bij de vloot bestonden ze allang. De 'zeemanscolleges' die omstreeks 1750 door de admiraliteiten van Amsterdam en de Maze waren opgericht (in samenwerking met de VOC en lokale overheidsinstanties) verzorgden immers gericht onderwijs voor zeeofficieren en stuurlieden bij de oorlogsvloot. De meeste admiraliteiten hadden ook al vóór 1795 examens ingesteld. Wat omstreeks 1800 bij het leger gebeurde was dus geen pionierswerk. Het ging om een inhaalmanoeuvre. Maar dat feit blijft onzichtbaar omdat Janssen het traject van de voorligger niet heeft beschreven (hoewel hij blijkens zijn literatuurlijst de relevante studies op maritiem-historisch gebied wel degelijk kent). De marine komt in zijn verhaal alleen maar voor als hij de oprichting van de school in Delft in 1814 beschrijft.

Een vergelijking tussen de beide militaire componenten van het staatsapparaat had duidelijk kunnen maken dat de hervorming van het opleidingssysteem niet zozeer een uitvloeisel was van een soort zelfsturend 'proces dat tot de vorming van de eenheidsstaat heeft geleid' alswel van specifieke ontwikkelingen in machtsverhoudingen. Bij de oorlogsvloot kon de hervorming eerder beginnen dan bij het leger omdat de admiraliteiten in de achttiende eeuw ieder in hun eigen domein, als het om kwesties van interne organisatie ging, de facto minder afhankelijk waren van de medewerking van de verschillende gewesten van de unie dan de Raad van State. Admiraliteiten waren daarom elk afzonderlijk meer slagvaardig dan het bestuursorgaan van het leger. Dat verschil in effectieve macht kon tijdelijk verdwijnen indien de stadhouder zijn gewicht in de schaal legde aan de kant van de raad (zoals in 1788/1789 gebeurde, dankzij Paravicini). Het werd pas voorgoed opgeheven toen het legerbestuur na de Bataafse omwenteling in toenemende mate werd gecentraliseerd.

De studie van Janssen zou dus sterk aan waarde hebben gewonnen als hij werkelijk, in de geest van zijn voorbeelden, comparatieve geschiedenis had bedreven. Nu doet het eindresultaat toch teveel denken aan een rapport van organisatiebureau McKinsey.

C. A. Davids

A. Booth, *Agricultural development in Indonesia* (Southeast Asia publications series XVI; Sydney: Allen and Unwin, 1988, vii + 295 blz., £15,95, ISBN 0 04 335060 7); J. Th. Lindblad (met medewerking van P. E. F. Verhagen), *Between Dayak and Dutch. The economic history of Southeast Kalimantan 1880-1942* (Verhandelingen van het Koninklijk instituut voor taal-,

land- en volkenkunde CXXXIV; Dordrecht-Providence-USA: Foris Publications, 1988, x + 282 blz., f30,-, ISBN 90 6765 238 5); A. H. P. Clemens, J. Th. Lindblad, ed., *Het belang van de Buitengewesten. Economische expansie en koloniale staatsvorming in de Buitengewesten van Nederlands-Indië 1870-1942* (NEHA-series III, 7; Amsterdam: NEHA, 1989, vii + 306 blz., f39,50, ISBN 90 71617 15 7).

Gegeven het feit dat slechts een handjevol economen en historici zich met de economische geschiedenis van Indonesië bezig houdt, mag de hier te bespreken productie gerust indrukwekkend genoemd worden. Opmerkelijk is ook dat één boek heel Indonesië behandelt en dat er twee over de Buitengewesten gaan.

Nadat decennia lang de meeste historici die zich met Indonesië bezig hielden hun energie voornamelijk in de geschiedschrijving over Java gestoken hebben, is de laatste jaren de aandacht voor de zogeheten Buitengewesten (Indonesië buiten Java) groeiende. Die sterke concentratie op Java was natuurlijk geen toeval; tot ver in de negentiende eeuw was de belangstelling van de Nederlanders voor de gebieden buiten Java (de Molukken uitgezonderd) zeer beperkt, wat zijn weerslag vindt in de hoeveelheid beschikbare (Nederlandstalige) bronnen. Ook wat de inheemse bronnen betreft slaat Java een beter figuur, wat ongetwijfeld te maken heeft met verschillen in staatsvorming.

Na ongeveer 1870 groeien zowel de Nederlandse belangstelling als het bronnenmateriaal, maar in vergelijking met de voor Java in dezelfde periode beschikbare informatie blijft de achterstand bestaan. Dit verschil is niet alleen kwantitatief; de rapporten die bewaard gebleven zijn blijven voor de Buitengewesten veel meer aan de buitenkant, dat wil zeggen het raakvlak tussen Europeanen en autochtone bevolking. De inheemse bevolking zelf blijft in vele gevallen een 'zwarte doos': we weten wat erin gaat en wat eruit komt, maar niet welke processen zich tussen die twee momenten hebben afgespeeld. Historici die zich willen verdiepen in de Buitengewesten hebben het dus, qua beeldvorming, vrijwel altijd moeilijker dan hun Java-collega's. Uit de recente (sociaal-economische) historiografie over Sumatra, het 'Buitengewest' dat de laatste tijd de meeste aandacht kreeg, mag overigens blijken dat deze handicap geen beletsel hoeft te zijn voor het ontstaan van mooie studies (Christine Dobbin, Karl Pelzer, Ann Stoler, Thee Kian Wie).

Blijkens pagina 1 van zijn inleiding is Thomas Lindblad in zijn *Between Dayak and Dutch* zich van deze beperkingen bewust. Zijn boek gaat dan ook vooral over de 'moderne' sectoren van de economie van Zuidoost Kalimantan (het leeuwedeel van het vroegere Nederlands-Indische Borneo) tussen 1880 en 1942. Volgens Lindblad was dit de periode waarin Zuidoost Kalimantan geïntegreerd raakte in de wereldeconomie, waarbij het eindjaartal uiteraard is ingegeven door het begin van de tweede wereldoorlog in Indonesië.

De eerste helft van het boek — de hoofdstukken II en III — wordt gebruikt voor een sectorgewijze beschrijving, verdeeld over twee perioden, 1880-1914 en 1914-1942. De auteur laat hoofdstuk II beginnen met de handel, vermoedelijk omdat de handelsstatistiek een van zijn belangrijkste bronnen is, en omdat de export in zijn opinie de motor van de economische groei en ontwikkeling was. In deze paragraaf wordt ook zeer kort de periode 1600-1880 behandeld. Daarna volgt de landbouw, waarbij zowel de inheemse *ladang-bouw* (*slash-and-burn*, of roofbouw zoals de Nederlanders het noemden), de teelt van rijst op *sawahs* (permanent gebruikt bouwland dat onder water gezet kan worden), als de verbouw van — deels recent geïntroduceerde — marktgewassen (tabak, koffie, kopra en peper) aan de orde komen. Daarbij waren vooral tabak en koffie grotendeels in Europese (planters) handen, zij het zonder veel succes. Met de

kolen en in nog sterkere mate de olie komt de 'moderne' sector aan bod, die het overgrote deel van Kalimantanans economische groei voor zijn rekening nam. Alle belangrijke ondernemingen binnen deze sector, vrijwel altijd in handen van Europeanen, worden afzonderlijk behandeld. Een hoofdstuk is hier uiteraard gereserveerd voor de 'Koninklijke'/Shell. Het hoofdstuk over de periode 1880-1914 wordt afgesloten met een meer algemene typering van de veranderingen in die jaren.

In het hoofdstuk over de periode 1914-1942 wordt aandacht besteed aan de agrarische nieuwkomer rubber, een produkt dat zowel door grote Westerse ondernemingen als door de plaatselijke kleine boeren, vooral de Banjarezen, verbouwd werd. Daarnaast werd olie steeds belangrijker terwijl de produktie van kolen van minder betekenis werd. Tenslotte zijn we getuige van het begin van de grootschalige bosexploitatie, waarbij ook toen al de Japanners een rol speelden. In deze paragraaf wordt ook zeer kort enige aandacht besteed aan de traditionele bosprodukten, zoals guttapercha en rotan, en hun verzamelaars, de Dayaks.

De auteur verlaat nu de sectorgewijze benadering en de volgende twee hoofdstukken (IV en V) hebben een thematische karakter. Hoofdstuk IV gaat vooral over overheidsbeleid, waarbij de nadruk op de economische politiek valt, afgezien van een korte paragraaf over de verhouding tussen het gouvernement en de plaatselijke sultans. Veel aandacht krijgen belastingen en overheidsuitgaven, waarbij de schrijver laat zien dat de zogeheten ethische politiek een geringer aandeel in de uitgaven had dan de uitbreiding van het koloniaal gezag. Een van de meest verhelderende grafieken uit dit overigens zeer grafiekrijke boek staat op pagina 149, waar de belastingopbrengsten per etnische categorie (Indonesiërs, Chinezen, Europeanen) worden weergegeven. Nooit had ik de rol van de zogenaamde rubberrestricties (hoge belastingen op rubber om de produktie en daarmee de export te beperken gedurende de jaren dertig) voor het Indonesische deel van de bevolking zo duidelijk geïllustreerd gezien als in deze grafiek, waar de curve van de Indonesische belastingafdrachten na 1933 zo scherp stijgt dat hij bijna van de pagina afschiet. Met een paragraaf over de infrastructurele voorzieningen wordt dit hoofdstuk afgesloten.

In hoofdstuk V analyseert de schrijver de dynamiek van de economische groei. Hij laat zien dat de groei grotendeels het gevolg was van de enorm gestegen export, vooral van olie en rubber. De waarde van de import bleef ver beneden die van de export, vooral omdat het hier een duale of enclave-economie betrof. Daardoor stroomden de winsten uit de moderne sector grotendeels weg ('drainage') naar Europa, waardoor zowel de import van consumptiegoederen als die van kapitaalgoederen voor andere dan olie-ondernemingen relatief gering bleven. In de slotparagraaf van dit hoofdstuk laat Lindblad een macro-economisch model los op zijn kwantitatieve gegevens om tot een 'all-embracing picture' te komen. Veel nieuws levert dat overigens niet op; mensen die van formules schrikken kunnen dit gedeelte (202-215) rustig overslaan.

Als geheel levert het boek een aantrekkelijk, helder en beknopt (in de goede zin des woords) overzicht van de economische ontwikkeling van vooral de moderne of Europese sectoren van Zuidoost Kalimantan gedurende de zestig jaar voorafgaand aan de tweede wereldoorlog. Over de niet-Europese sectoren van de economie leert het ons minder, met dien verstande dat we over de Chinezen en Banjarezen nog redelijk ingelicht zijn, maar over de Dayaks nauwelijks, zoals de auteur trouwens ook zelf al aangeeft. Helaas komt daarmee de—overigens fraaie—titel van het boek wel enigszins op losse schroeven te staan, terwijl de auteur zijn expliciet geformuleerde doel ('an integrated history of this region') daardoor ook niet echt bereikt.

Gebrek aan informatie over heel Borneo voor 1880 en over de Dayaks na die datum doet ook de vraag rijzen of de auteur wel in de positie is om te kunnen zeggen dat Zuidoost Kalimantan

tussen 1880 en 1942 geïntegreerd raakte in de wereldeconomie. Zeker is dat de Dayaks al eeuwen lang via de handel in bosprodukten bij de wereldmarkt betrokken waren; alleen al de aanwezigheid van de reeds eeuwen bestaande Maleise sultanaten en de circulatie van VOC duiten (beide door de auteur zelf genoemd) wijzen daarop. Verder is het, juist bij een enclave-economie als de door Lindblad beschrevene, nog maar helemaal de vraag of de Dayaks door de forse groei van de moderne sectoren aan de kust nu werkelijk zoveel meer in de wereldeconomie geïntegreerd geraakt waren. Mijns inziens moet er veel meer materiaal over de bewoners van de binnenlanden voor en na 1880 boven water komen voor er over de mate van integratie zinvolle uitspraken gedaan kunnen worden.

Tenslotte nog een betrekkelijke detailkwestie, die overigens weer de vraag betreft wat we eigenlijk kunnen weten. Het gaat me hier om de bevolkingsgegevens die Lindblad gebruikt (172-174). Hij gaat er ten onrechte van uit dat de gegevens van de 'tellingen' van 1905, 1917 en 1920 'are good enough to be taken at face value'. Dat zijn ze bepaald niet; zelfs de gegevens van 1920, die voor veel andere streken van Indonesië inderdaad redelijk betrouwbaar zijn, berusten voor Zuidoost Kalimantan bijna geheel op schattingen (*Uitkomsten der in de maand November 1920 gehouden Volkstelling* (Batavia, 1922) I, 3). Pas de census van 1930 leverde tamelijk betrouwbare resultaten op. De door de schrijver berekende jaarlijkse groei van 2,8% per jaar (!) tussen 1917 en 1930 is dan ook waarschijnlijk grotendeels een artefact, wellicht wel voor de helft toe te schrijven aan de verbeterde telmethoden van 1930.

Deze kritiek raakt echter slechts de periferie van Lindblads thematiek. Als de eerste moderne samenvattende studie over de economische ontwikkeling van dit gebied, en als handig referentiekader voor de te verwachten aanvullende studies over deelonderwerpen, is het boek zeer welkom.

Het tweede hier te bespreken boek, geredigeerd door Clemens en Lindblad, heeft een heel ander karakter. Het is een verzameling van acht opstellen, voorafgegaan door een inleiding (van Lindblad). De voedingsbodem van deze opstellen was een reeks Leidse werkcolleges over de sociaal-economische geschiedenis van de Buitengewesten van Nederlands-Indië. Van de acht artikelen gaan er vijf over Sumatra, twee over Borneo en een over de Molukken (de auteurs gebruiken de vooroorlogse namen en spelling); Celebes en de Kleine Sunda-eilanden blijven dus buiten beschouwing. Het geheel wordt afgerond met een flinke, geografisch geordende bibliografie (283-304).

Tussen de artikelen bestaat weinig samenhang. Wel hebben de redacteurs geprobeerd enige ordening aan te brengen in het gevarieerde aanbod door de opstellen te verdelen over drie categorieën, namelijk I koloniale staatsvorming, II Westerse ondernemingen, en III inheems ondernemerschap.

Onder de eerste categorie vallen twee essays. H. Bakker gaat na in welke mate economische motieven een rol gespeeld hebben bij de Atjeh-oorlog (1873-1910); hij laat zien dat economische en 'imperiale' motieven beide van belang waren en elkaar versterkten, zonder dat er van een duidelijk primaat gesproken kan worden. Karin Potting bespreekt de opkomst van het Nederlands bankwezen (vooral de Nederlandse Handel-Maatschappij) op Sumatra in de periode 1877-1914. Aan de orde komen munthervorming en kredietverlening, waarbij het opvalt dat de staat noch de banken veel moeite deden om de dollar als circulerend medium door de gulden te vervangen.

Onder II worden drie Westerse ondernemingen bestudeerd. A. van Kommer behandelt het wel en wee van de Deli Maatschappij (Sumatra, tabak) tussen 1900 en 1940, waarbij ze vooral

geïnteresseerd is in de rol die de vaak moeizame recrutering van arbeiders (koelie-ordonnantie; poenale sanctie) speelde bij de bedrijfsresultaten. Van de drie bedrijfsstudies heeft haar verhaal de duidelijkste sociale component, terwijl het ook aansluit bij recente discussies. J. Baks beschrijft de korte en droeve geschiedenis van Poeloe Laoet (Borneo, steenkool) als zelfstandige onderneming tussen 1903 en 1913. Door de matige kwaliteit van de kolen lijdt de onderneming voortdurend verlies, zodat de lezer een zucht van verlichting slaakt als de overheid het zaakje tegen een zacht prijsje overneemt. P. T. Scholte behandelt de Mijnbouwmaatschappij Salida (Sumatra, goud en zilver) die bestaan heeft van 1910 tot 1933. Na een korte inleiding over exploitatiepogingen onder de VOC (die best wat langer had mogen zijn; er is veel materiaal over) komen de bedrijfsresultaten en de ingewikkelde chicanes achter de schermen in Holland aan de orde. Dit keer betreft het een onderneming die, zij het gedurende een korte periode, wel een positief saldo te zien gaf.

Onder categorie III — de inheemse sectoren — vallen het essay van E. A. Ranke over de Dayaks, de Maleiers en de Chinezen van West-Borneo tussen 1900 en 1940 (bosproducten, rubber, goud, peper en klappers), het opstel van A. H. P. Clemens over 'peasant' rubber in Jambi en Palembang (Sumatra) tijdens het interbellum, en het artikel van R. R. F. Habiboe over de economische ontwikkeling van de Molukken tussen 1900 en 1938. Het laatste verhaal geeft veel interessant materiaal, maar heeft een wat opsommend karakter (wellicht omdat de auteur alles heeft willen behandelen) zodat de lezer de indruk krijgt een oude memorie van overgave te lezen. Het artikel van Clemens concentreert zich op één produkt — rubber — waardoor het wint aan diepgang en analytisch gehalte. Ranke, tenslotte, heeft zich iets te veel ingeleefd in de visie van de koloniale bestuursambtenaar als hij/zij *ketella* en *oebi* (knolgewassen) 'surrogaatvoedsel' noemt.

De inleiding van Thomas Lindblad plaatst de acht deelstudies in een algemeen 'Buitengewestelijk' kader. Hij ziet kans om in zo'n 25 pagina's inderdaad een goed overzicht te geven voor hen die op dit terrein niet thuis zijn.

Als 'eerste aanzet... tot een systematische economische geschiedenis van de Buitengewesten' (woord vooraf) is dit boek zeker geslaagd te noemen. Op een aantrekkelijke manier wisselen artikelen met een overzichtskarakter en studies die zich met één produkt of onderneming bezighouden elkaar af, wat ook geldt voor opstellen over Westers en inheems ondernemerschap. Bovendien zijn de meeste verhalen in een prettig leesbare stijl geschreven. Dat Indonesië specialisten in deze bundel weinig nieuwe inzichten zullen aantreffen moeten we dan maar op de koop toe nemen.

Het boek van Anne Booth, econome verbonden aan de Australian National University te Canberra, beschrijft en analyseert de moderne agrarische geschiedenis van heel Indonesië. Toch blijkt ook hier de reeds gesignaleerde dichotomie tussen Java en de Buitengewesten de structuur van het boek te bepalen. Terwijl er voor Java vaak redelijk betrouwbare statistische gegevens voor 1900 of 1880 (een enkele keer zelfs 1830/1840) te vinden zijn, is dit soort gegevens voor de Buitengewesten pas vanaf 1950 beschikbaar. Ook na 1950 zijn er meer en meer gedetailleerde gegevens beschikbaar voor Java dan voor de Buitengewesten.

Het boek heeft een overzichtelijke structuur. In een inleidend hoofdstuk formuleert Booth de centrale stelling van haar boek als volgt: 'when Indonesian agricultural performance is viewed in a longer term perspective, the remarkable growth performance of the two decades from 1965 to 1985 does not appear as a dramatic break with a past characterised at best by stagnation, and more often by decline'. In hetzelfde hoofdstuk behandelt ze een aantal theorieën die het niet

optreden van 'ontwikkeling' moeten verklaren. In hoofdstuk 2 wordt in grote lijnen een overzicht van de ontwikkeling van de Indonesische landbouw gegeven. Booth onderscheidt drie fasen in de ontwikkeling van de inheemse (voedsel)landbouw op Java. Tussen 1860/1870 en 1910/1920 was er sprake van *extensification*, oftewel groei van het bebouwde areaal, tussen 1910/1920 en 1960 van *intensification*, oftewel toeneming van de bezettingsgraad (*cropping ratio*), en tussen 1960 en 1985 van groei van de opbrengsten per geoogst oppervlak (*yields phase*). In de Buitengewesten vond een wat afwijkende ontwikkeling plaats, omdat de tweede fase (intensificatie) daar grotendeels werd overgeslagen.

In de hoofdstukken 3, 4 en 5 worden de drie fasen van de Javaanse landbouw gedetailleerd behandeld. Hiervan bevat hoofdstuk 5, waarin de groene revolutie uitvoerig aan de orde komt, voor historici vermoedelijk het meeste nieuws. Volgens de auteur zijn de pessimistische verwachtingen met betrekking tot de polariserende werking van de groene revolutie, vooral gebaseerd op ervaringen in India, in Indonesië niet uitgekomen: de interregionale verschillen in produktie per hectare zijn afgenomen, kleine bedrijven hebben tenminste zoveel baat gehad bij de gestegen opbrengsten als de grotere, en er heeft geen uitstoot van (vooral vrouwelijke) arbeid plaats gehad.

Hoofdstuk 6 behandelt de produktie van gewassen voor de markt, zowel van grote ondernemingen als van kleine boeren. Hier is de toon minder enthousiast: producenten van gewassen voor de markt hadden en hebben het niet gemakkelijk, zowel vanwege ongunstige prijzen op de wereldmarkt als door verwaarlozing of zelfs discriminatie door de overheid. In het slothoofdstuk (7) vergelijkt Booth Indonesië met Japan, maar niet, zoals Clifford Geertz dat deed in zijn *Agricultural involution*, op het zelfde moment in de tijd, maar het Japan van rond 1900 met het Indonesië van nu. Ze besluit het hoofdstuk met een blik op de onmiddellijke toekomst, waarbij ze een aantal problemen aanstipt waarmee Indonesië geconfronteerd zal worden.

De grote verdienste van dit boek is mijns inziens het feit dat het de laat-koloniale ontwikkelingen met de naoorlogse verbindt, en dat op heldere en overtuigende wijze. Daarnaast is het, met zijn vele tabellen, een nuttig naslagwerk. Wel is het te verwachten dat er nogal wat kritiek van specialisten op deelgebieden zal komen, maar dat is het lot van ieder overzichtswerk. Zo betreur ik het dat de negentiende eeuw er tamelijk karig vanaf komt, maar realiseer ik me tevens dat er op het moment dat dit boek geschreven werd niet veel gemakkelijk bereikbaar materiaal was waarop de auteur zich had kunnen baseren. De meeste kritiek verwacht ik overigens niet van historici, maar van economen en antropologen die zich met het moderne Indonesië bezig houden. Zoals bekend heeft de 'nieuwe orde' van president Suharto — terecht — bij velen een slechte pers, wat er nogal eens—mijns inziens ten onrechte— toe leidt dat ook de economische ontwikkeling van Indonesië na 1965 negatief beoordeeld wordt. Het door Booth geschetste beeld van economische groei, die ook de armen ten goede komt, zal dan ook niet bij iedereen even goed vallen. Zelf signaleert ze overigens keer op keer hoe lastig ook de moderne statistieken zich laten interpreteren, en houdt ze vele slagen om de arm. Wat ik zelf in haar slotbeschouwingen miste, was enige verwijzing naar de hoge ecologische en sociaal-culturele kosten die het verder in cultuur brengen van de Buitengewesten met zich mee brengt.

Desondanks vind ik het een bewonderenswaardige studie, die het qua reikwijdte, diepgang en visie wint van de andere twee besproken boeken.

P. Boomgaard

J. C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Dissertatie Vrije Universiteit 1988; Kampen: Kok, 1988, 283 blz., f39,50, ISBN 90 242 5430 2).

De eerste zin van dit boek luidt: 'Zelf heb ik een vrij goede, maar niet zo erg gereformeerde opvoeding genoten'. Na een dergelijke fraaie opening kan er eigenlijk niets meer fout gaan. Hier is een auteur aan het woord die in een persoonlijke stijl en zelfverzekerd aan het werk gaat. Het kader van zijn eigenlijke onderzoek wordt gevormd door de opvatting, dat in de bestaande literatuur over de gereformeerde opvattingen en leefwijze te zeer de nadruk wordt gelegd op het sombere, onderdrukkende, autoritaire en schijnheilige. Daarnaast immers is er ook te wijzen op volksverheffing, verspreiding van kennis en cultuur, sociologische en spirituele emancipatie, opvoeding tot rationaliteit en zelfstandigheid.

In enkele korte hoofdstukken gaat Sturm eerst in op de ontwikkelingen in het Nederlands calvinisme en met name op wat hij, ter onderscheiding van de 'bevindelijken', de 'nieuw-gereformeerden' noemt. Het is vooral de stroming, door Kuiper tot zuil aaneengesmeed, die niet langer de wereld meed, maar zelfbewust rondkeek en zich macht en kennis verwierf. Pas tussen 1920 en 1950 trad een zekere verstarring in, waardoor ook een traditionalistische kleinburgerlijkheid de overhand kreeg. Daarna zal in de vorm van een 'stille revolutie' de nieuw-gereformeerde beweging langzaam maar zeker eroderen en afbrokkelen. Op zich biedt de schrijver geen revolutionair nieuwe kijk op de bestaande inzichten over de 'emancipatie der kleine luyden'; hij volgt hier in grote lijnen de bekende studies van J. Hendriks en D. Th. Kuiper.

Vervolgens komt in een lang hoofdstuk een systematische beschrijving van de nieuw-gereformeerde moraalpedagogiek aan bod. De schrijver geeft daartoe eerst een analyse van een aantal centrale begrippen (als verbond en doop, wedergeboorte en bekering), om vervolgens uitvoerig in te gaan op de vraag hoe het dogma van de verdorvenheid van de mens te rijmen viel met inspanningen om kinderen op te voeden. En dat leidt dan weer tot een overzicht van de opvattingen over goed en slecht, idealen over gezag en gehoorzaamheid, het gezinsleven en seksuele opvoeding.

Tenslotte volgt een uitvoerig hoofdstuk over nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties, de Nederlandse bond van jongelingsverenigingen, de Bond van gereformeerde knapenleiders (in 1921 omgedoopt tot Bond voor gereformeerde jeugdorganisatie) en de Bond van meisjesverenigingen op gereformeerde grondslag. Voor een deel is immers uit de activiteiten van en in deze organisaties de praktijk te achterhalen van de morele pedagogiek in nieuw-gereformeerde kring. Het belang van het boek schuilt vooral in deze laatste twee hoofdstukken (ruim tweederde van het geheel). Noch over de gereformeerde pedagogiek, noch over gereformeerde jeugdorganisaties zijn immers recente studies voorhanden.

Gezegd moet worden dat het Sturm is gelukt op dit netelige terrein, bezaaid met achtergelaten landmijnen van geslachtenlange discussies over uitverkiezing en genade, tucht en vrijheid, een buitengewoon helder overzicht te geven. Het is een zorgvuldige reconstructie, genuanceerd en met welgekozen citaten toegelicht. Aardig is ook, dat hij niet alleen de 'voormannen' aan het woord laat (zoals Kuiper en Bavinck), maar zich ook veel moeite geeft de schrijvers van het tweede plan (met name min of meer obscure dominees en onderwijzers) aan bod te laten komen. Daardoor reikt zijn studie verder dan de analyse van een min of meer wetenschappelijke pedagogische theorie, maar laat een bepaald denkpatroon zien dat door velen werd gedragen.

Het geheel geeft een uitstekend inzicht in de nieuw-gereformeerde moraalpedagogiek. Het merkwaardige is, dat deze pedagogiek een soort Januskop vertoonde. Aan de ene kant draait het om begrippen als vrijheid, zelfstandigheid, liefde en wijsheid van de kant van de opvoeders, de